

DOI: <https://doi.org/10.31470/2786-6424-1/2023-190-199>

ORCID: 0000-0002-6395-7251

СМИРНОВ Ігор

*Доктор географічних наук, професор,
професор кафедри країнознавства та
туризму,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
м. Київ, Україна*

SMIRNOV Ihor

*Doctor of Geogr. science, Professor,
Professor of the Department of Country
Studies and Tourism
Taras Shevchenko National University
in Kyiv,
Kyiv, Ukraine*

✉ smyrnov_ig@ukr.net

ORCID: 0000-0002-8508-9395

ЛЮБИЦЕВА Ольга

*Доктор географічних наук, професор,
завідувачка
кафедри краєзнавства та туризму,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
м. Київ, Україна*

LIUBITSEVA Olha

*Doctor of Geogr. science, professor,
Head of the Department of Country
Studies and Tourism
Taras Shevchenko National University
in Kyiv,
Kyiv, Ukraine*

✉ loa13@ukr.net

ORCID: 0000-0002-3515-4187

ЗАПОТОЦЬКИЙ Сергій

*Доктор географічних наук, професор,
декан географічного факультету
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
м. Київ, Україна*

ZAPOTOTSKYI Sergey

*doctor of geographical sciences,
professor, dean of the Faculty of
Geography
Kyiv National University named after
Taras Shevchenko,
Kyiv, Ukraine*

**КИЄВО-ПОДІЛ, ЯК НЕКОРОНОВАНА СТОЛИЦЯ ГЕТЬМАНСЬКОЇ УКРАЇНИ: НЕДООЦІНЕНИЙ
ТУРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ДЕСТИНАЦІЇ****KYIV'S PODIL AS THE HETMAN'S UKRAINE UNCROWNED CAPITAL: UNDERESTIMATED
TOURIST POTENTIAL OF THE DESTINATION****Анотація.**

Вступ. Розкрито недооцінений туристичний потенціал Києво-Подолу, як некоронованої столиці гетьманської України XVII-XVIII ст., зокрема, як «заповідника» української сакральної архітектури – церков і монастирів у стилі українського (козацького, мазепинського) бароко. Показано внесок гетьманів України Самійла Кішки та Петра Конашевича-Сагайдачного у розбудову середньовічного Києво-Подолу, зокрема його церковної архітектури. Підкреслено необхідність більш повного використання унікальних туристичних ресурсів Києво-Подолу в туристично-екскурсійній діяльності у м. Києві.

Мета – визначити туристичний потенціал сакральної архітектури Києво-Подолу XVII-XVIII ст.

Методи дослідження : аналіз, систематизація та узагальнення даних літературних джерел; порівняльний аналіз.

Результати дослідження. Наведені дані щодо архітектурних пам'яток Києво-Подолу, який на декілька століть (XVI-XVIIIст.) став найбільшим культурно-освітнім та релігійним центром України. У даному дослідженні розглядаються адміністративно-сакральний Поділ, який до кінця XIX ст. виконував функції магістрального Києва.

Також висвітлені питання, пов'язані з державною діяльністю гетьманів України Самійла Кішки (1530-1602), Петра-Конашевича Сагайдачного (1582-1622), а також – їх внесок у розвиток середньовічного Києво-Подолу.

Висновки. Українське (козацьке, мазепинське) бароко нині викликає все більшу цікавість та визнання не тільки у знавців архітектури, але й у туристів – українських та іноземних. Тому і

Києво-Поділ, як «заповідник» українських церков у цьому стилі, має стати обов'язковим складником туристичних маршрутів та екскурсій у Києві, що є особливо актуальним в сучасних умовах повномасштабного російського вторгнення в Україну.

Ключові слова: Києво-Поділ, сакральна архітектура, українське бароко, туристичний потенціал.

Abstract.

Introduction. The underestimated tourist potential of Kyiv-Podil, as the uncrowned capital of Hetman Ukraine of the XVII-XVIII centuries, is revealed, in particular, as a «reserve» of Ukrainian sacred architecture – churches and monasteries in the Ukrainian (Cossack, Mazepyn) Baroque style. The contribution of the Hetmans of Ukraine Samiil Kishka and Petro Konashevich-Sahaidachny to the development of medieval Kyiv-Podil, in particular its church architecture, is shown. The need for a more complete use of the unique tourist resources of Kyiv-Podil in tourism and excursion activities in the city of Kyiv is emphasized.

The goal is to determine the tourist potential of the sacred architecture of Kyiv-Podil of the XVII-XVIII centuries.

Research methods: analysis, systematization and generalization of data from literary sources; comparative analysis.

Research results. Data are provided on the architectural monuments of Kyiv-Podil, which for several centuries (XVI-XVIII centuries) became the largest cultural, educational and religious center of Ukraine. This study examines the administrative-sacred division of Podil, which until the end of the XIX century. performed the functions of the magistrate of Kyiv.

Issues related to the state activities of the hetmans of Ukraine Samiil Kishka (1530-1602), Peter Konashevich Sahaidachny (1582-1622), as well as their contribution to the development of medieval Kyiv-Podil are also covered.

Conclusions. Ukrainian (Cossack, Mazepyn) Baroque is now attracting increasing interest and recognition not only among connoisseurs of architecture, but also among Ukrainian and foreign tourists. Therefore, Kyiv-Podil, as a «reserve» of Ukrainian churches in this style, should become a mandatory component of tourist routes and excursions in Kyiv, which is especially relevant in the modern conditions of a full-scale Russian invasion of Ukraine.

Key words: Kyiv-Podil, sacred architecture, Ukrainian baroque, tourist potential.

«Поділ, я тебе люблю»

(підслухано автором на Контрактовій площі у м.Києві)

Постановка проблеми, аналіз останніх досліджень та публікацій. Як відомо, історичний Київ поділявся на Верхнє (Горішнє) місто та Нижнє місто (Поділ). Верхньому місту історично постійно не везло: його руйнували татаро-монголи у XIII ст., більшовицька влада (церкви) у 1930-х рр., радянські підпільники та нацисти у II Світовій війні. Післявоєнне відновлення практично повністю змінило Верхнє місто, зокрема головну вулицю Хрещатик та прилеглі райони. Натомість Києво-Поділ історична доля врятувала у більшості, і сьогодні ми можемо побачити тут середньовічний Київ (тому що Поділ був його «серцем»: адміністративним, сакральним, культурним, освітнім, торговельно-економічним та транспортним) – особливо після навали у 1240 р. військ хана Батия, коли було зруйновано Верхнє місто. Після отримання у 1494 р. Києвом магдебурзького права Києво-Поділ на декілька століть (!) став найбільшим культурно-освітнім та релігійним центром України. Про кожен з вищезгаданих аспектів функціонування Києво-Подолу можна і треба говорити окремо – є про що, але у даній роботі ми розглядаємо адміністративно-сакральний Поділ, який до кінця XIX ст. виконував функцію центру магістратського Києва [1,107]. Взагалі тоді Київ ділився на дві частини: перша і більша – це був Поділ і Верхнє місто (зруйноване татаро-монголами), друга – менша – Печерськ (біля Києво-Печерської лаври). Між ними знаходився Хрещатий яр, де був ліс та чагарники вздовж долини струмка. Історичних даних, як здійснювались зв'язки між цими двома частинами Києва на той час немає, за винятком хіба що Собачої стежки (назва говорить сама про себе) на місці нинішнього пр. Лесі Українки.

Результати дослідження та дискусії. Отже, за середньовіччя функцію центру Києва перейняв на себе Поділ. І він набув свою особливу міську структуру, як середньовічного міста: центральну ринкову площу (Житньоторзьку, нині Контрактову – рис.1), головну вулицю (Покровську, пізніше нею стане Олександрівська – нині Сагайдачного), торговельні ряди (Гостинний двір), міський магістрат (не зберігся), ярмарковий будинок (Контрактовий дім), міський суд (бувний будинок купця Сухоти), вищий навчальний заклад (Київська академія, нині Національний університет «Києво-Могилянська академія»), пожежну стражу з каланчею, в'язницю (як же без неї), нарешті – велику кількість православних монастирів і церков (Братський монастир,

Богоявленський собор, Святодухівська церква, Катерининський грецький монастир з дзвіницею, Петропавлівський монастир, Флорівський жіночий монастир, Притисько-Микільська церква, Покровська, Миколи Доброго (дзвіниця), Набережно-Микільська, Іллінська, Хрестовоздвиженська та ін [2, 6]. Серед втрачених церков Подола внаслідок руйнацій більшовицького періоду відмічають Воскресенську (одну з найдавніших кам'яних церков Києво-Подолу), Миколи Доброго, церкву Костянтина і Єлени (на честь Візантійського імператора і його дружини, прилучених до сонму святих), Введенську та Микільсько-Йорданську церкви. Із зруйнованих церков Подола на сьогодні відновлено лише Успенський храм ікони Богородиці Пірогощої, церкву Різдва Христового на Поштової площі та дзвіницю Катерининського грецького монастиря на Контрактовій площі. На черзі – відновлення знаменитого Мазепино собору Богоявленського монастиря (де був похований П.Конашевич-Сагайдачний) – головну святиню Києво-Могилянської академії. Клірові відомості Київської консисторії у 1917 р. зафіксували на Подолі понад 20 церков, нині ми не маємо і половини [1,130]. Характерною особливістю архітектурного стилю усіх перерахованих церков Києво-Подола є їхнє оформлення відповідно до канонів Українського бароко (його ще називають Мазепинським або Козацьким бароко).

Сакральні споруди були, власне, маркером державної належності міста або території, тому що кожна держава мала, особливо за середньовіччя, свою панівну релігію, відповідно і будувала відповідні сакральні об'єкти. Таке твердження повністю витримується щодо церков Подола, оскільки за польської влади (у першій половині XVII ст.) на Подолі ще існували католицькі орденські монастирі-кляштори (домініканський, бернардинський, єзуїтський) та Латинський костел. Усі вони зникли за Хмельниччини і більше не відновлювалися (місце, де стояв останній, не можуть ідентифікувати донині).

Рис. 1. Контрактова (Житньоторзька) площа – центр Києво-Подолу [3]

В результаті домінуючим стилем церковного будівництва Києво-Подолу було і залишається Українське (Мазепинське або Козацьке) бароко. У цьому стилі збудований і Богородичний собор в Козельці на Чернігівщині. Хоча історичний Поділ і не зазнав значних воєнних руйнувань у минулі часи, але над ним постійно «нависали» дві інші великі загрози: повені з боку Дніпра та пожежі, від яких регулярно страждала дерев'яна цивільна забудова (остання така відбулася 1811 р., після якої і утворилася сучасна міська структура Києво-Подолу). Тут не можна не відмітити внесок архітекторів А.Меленського та І.Григоровича-Барського. За цих умов тільки кам'яні муровані церкви Подолу змогли вистояти з збереженням свого архітектурного стилю. Отже, на сьогодні вони залишаються зразками української християнської сакральної архітектури XVII – XVIII ст., яка радикально відрізняється від тзв. московського сакрального типу архітектури. Також особливістю українських церков Подолу є їхні народні назви, пов'язані з певними подіями або з розміщенням закладів, так, Притисько-Микільська церква свою назву пов'язує з легендою, що ніби то злодій, який намагався вкрати церковне начиння з патронажною іконою, не зміг пролізти крізь віконний отвір, оскільки образ чудотворного Миколи «притис» невдачу крадія до рами і той з несподіванки дістав серцевий напад. Відповідно на все місто рознеслася слава про чудо покарання Миколою злочинця, що зневажив святе місце [1,151]. А Набережно-Микільська церква свою назву завдячує близькості до Дніпра. Цікавою є генеза назви церкви Миколи Доброго. Вона була споруджена коштом гетьмана Самійла Кішки, який після 25 років турецького полону (які він відбув разом на галерах), повернувся на батьківщину і 1600 р. на знак подяки Господу за спасіння збудував церкву та шпиталь, де лікували як багатих, так і бідних. Саме через це церква і отримала в народі таку назву (рис. 2). До нашого часу вціліла лише дзвіниця, яка розташована за сучасною адресою – вул.Покровська, 6, і знаходиться у ямі глибиною 3 м. Стіни ями зараз викладені камінням і з поверхні вулиці на її дно ведуть сходи. Глибина ями показує товщину культурного шару, який накопичився за останні 400 р. (для порівняння: культурний шар біля Софії Київської складає 1 м, а біля Муру плачу в Єрусалимі – 13 м, до муру практично прилягає стародавня міська забудова; так і на Подолі) (рис.3). Саму ж церкву Миколи Доброго було знищено більшовиками у 1935 р. На її місці споруджено школу, яка впритул підступала до

сусіднього будинку, де на початку ХХ ст. перебувала жіноча гімназія (стара будівля Контрактового дому). Тобто, слід думати, що причиною знесення церкви Миколи Доброго послужила надумана «необхідність розширення» старого навчального закладу, який і сьогодні виглядає досить масштабним. Нині цей будинок (нової школи) займає престижний київський лицей №100 «Поділ». Але на стінах будівлі нема й згадки ні про її попередника – церкву Миколи Доброго, ні про фундатора церкви – українського гетьмана Самійла Кішки. Нам здається, що меморіальна таблиця з зображенням церкви та інформацією про її фундатора, а також трагічну долю цього сакрального об'єкту (який є унікальним, тому що це перша церква на Подолі, пов'язана з іменем гетьмана України) була б дуже доречною. Чому б до назви лицю не додати «імені гетьмана України Самійла Кішки»? Усе це, за нашою думкою, сприяло б національно-патріотичному вихованню учнівської молоді. Цікаво, чи на уроках з історії та географії України у лицей згадується трагічна історія руйнування церкви Миколи Доброго та появи сучасної будівлі лицю? Ще одна пропозиція: на стіні ями, у якій знаходиться дзвіниця церкви Миколи Доброго, слід знайти можливість показати структуру культурного шару, що накопичився за час її існування.

Напроти знаходиться найбільша церква Покровської вулиці з однойменною назвою – Покровська. Якою була барокова церква Покрови, ми не знаємо, бо після пожежі (1811) вона втратила оригінальну грушоподібну форму бань і окремі елементи декору. Покровська церква має «сестру» – Михайлівську церкву в м. Вороніж на Сумщині, але там замість трьох один барабан, а його баня більша діаметром. Тепер три верхівки Покровської церкви мають бані ампірної форми. Якщо глядач перебуває на рівні Покровської вулиці, йому здається, ніби церква п'ятибанна. Цього, мовляв, потребує хрещатий план церкви (чотири бані над кожним з рамен і одна баня в центрі) і вигляд високих дугастих фронтонів над північним, південним і східним фасадами церкви. Архітектор церкви І.Григорович-Барський у даному випадку відійшов від Мазепиної традиції п'ятибаних українських церков із пірамідальною композицією початку ХVIII ст. Бані митець розташував за народною традицією, притаманною дерев'яній, церковній архітектурі типових тридільних храмів. Попервах церква була двоповерховою і мала входи через мальовничі ганки з півночі й півдня – на кшталт Богородичного собору в Козельці. Із західного боку ганок ліквідували під час реконструкції на початку ХІХ ст.

Рис. 2. Церква Миколи Доброго (зруйнована 1935 р.) [4]

Рис. 3. Дзвіниця церкви Миколи Доброго на вул. Покровська, 6 (сучасна світлина) [4]

Собор Різдва Богородиці та дзвіниця, які відносять до найкращих архітектурних витворів ХVIII століття в Україні, є містобудівними домікантами історичного середмістя Козельця. Собор споруджено у 1752–1763 рр. на замовлення графині Наталії Розумовської (по-місцевому – *Розумихи*, матері Олексія та Кирила Розумовських) архітекторами Іваном Григоровичем-Барським та Андрієм Квасовим – на знак подяки Богові за щасливу долю синів замовниці. Храм мурований, хрещатий, дев'ятидільний. Рамена завершено напівкруглими ризалітами. В середині чотири опорні стовпи несуть систему склепінь і п'ять бань, поставлених по діагоналі (як у

давньоруських храмах). Витончений ліпний декор стін поєднує форми бароко, рококо і класицизму. Собор двоярусний. На першому ярусі знаходиться «тепла» церква Адріана і Наталії – усипальниця Розумовських. На другий ярус (власне собор) з трьох боків ведуть напівкруглі ганки з відкритими колонадами, завершені наметовими верхами. Крім собору у храмовий комплекс входить чотириярусна дзвіниця й споруда полкової канцелярії (рис. 4; 5) [5]. Отже, церкви Києво-Подолу за своєю архітектурою Українського бароко можна назвати «сестрами» собору Різдва Богородиці в Козельці.

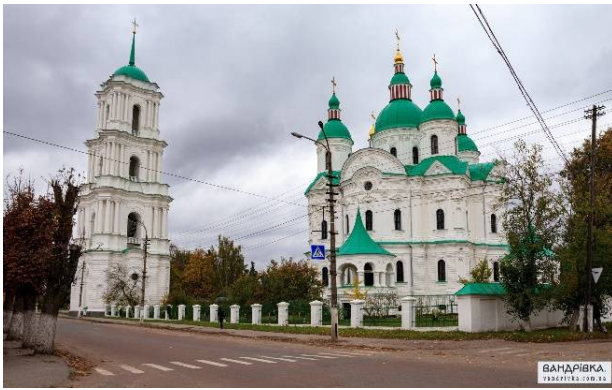

Рис. 4. Собор Різдва Богородиці з дзвіницею у м.Козельці (Чернігівська обл.) [5]

Рис. 5. Іконостас собору Різдва Богородиці у м.Козельці (Чернігівська обл.) [5]

Загалом, розміщення церков Києво-Подолу відображає зміни у плануванні Подолу та його головної вулиці, так вони були сконцентровані на старій головній вулиці – Покровській (перед цим вона називалася Велика Мостова). Це: Покровська церква з двоярусною дзвіницею, яка продовжує традицію українського церковного будівництва, коли дзвіниця стояла окремо від церкви; церква Миколи Доброго – від неї залишилася кам'яна дзвіниця, постанала 1718 р.; комплекс Флорівського жіночого монастиря з Вознесенською головною церквою 1722-1732 рр. будівництва тощо. Залишається додати, що поки що туристичний потенціал українських церков Києво-Подолу використовується далеко не повністю, як і туристичні ресурси самого Подолу, як некоронованої столиці гетьманської України. Наприклад, немає туристичного довідника «Києво-Поділ: минуле, сучасне, майбутнє» (назва орієнтовна) [6]. А для туристів, українських та іноземних, екскурсія «Середньовічний Києво-Поділ – некоронована столиця гетьманської України» повинна бути в переліку обов'язкових туристичних заходів міста, що є особливо актуальним у сучасних умовах російської агресії [7]. Натомість, судячи з оголошень біля подільських церков, таких як Іллінська чи Флорівський монастир, спостерігалось досить багато пропозицій паломницьких турів від паломницько-туристичних центрів (наприклад, «Істок») на новорічно-різдвяні поїздки у 2023 р., приміром, до Почаївської лаври, православних скитів в Україні, до Румунії (автобусний тур) та Грузії (авіатур через Польщу).

Вважається, що саме гетьману України Самійлу Кішці належить ідея морських походів на турецькі міста. Народні перекази приписують йому також створення козацької чайки – легкого вітрильно-гребного судна, придатного як для річкових, та і морських подорожей. Історикам мало що відомо про молоді роки Самійла Кішки. Відомо лише, що він був родом з прикордонного з татарським степом міста Канева, з родини місцевого шляхтича (рис.6). Вже в молоді роки Самійло приєднався до загону Дмитра Вишневецького, і після смерті останнього став одним з видатних козацьких отаманів.

Звичайно, козаки вчиняли піратські напади і до Самійла Кішки. Ще у 1492 р. кримський хан скаржився, що «київські люди і черкаси» під час абордажної битви захопили на нижньому Дніпрі (біля острова Тягин) турецьку галеру і знищили її. Турецька і татарська влада одразу ж побачила небезпеку для своїх морських шляхів і поставила на дніпровському острові Тавань свою фортецю з артилерійською батареєю = щоб перешкодити виходу козаків у море. Але це не допомогло – запорожці вже у 1502 р. знищили гарнізон фортеці, а саму фортецю захопили (і будуть робити це ще не раз). А у 1559 р. півторатисячний загін запорожців на своїх чайках

Рис. 6. Гетьман України Самійло Кішка (1530-1602) та його родинний герб [8; 9]

вперше потурбував Кримське ханство і завдав йому таку значну шкоду, що турецький султан особисто звернувся з вимогою до польського короля, щоб той стратив отамана Недригайла, що очолював цей похід. Однак вимога султана так і залишилась не виконаною.

Турецький флот в середині XVI – на початку XVII ст. нараховував в середньому до 400 кораблів і був непереможним. Лише поразка турецького флоту при Лепанто у 1571 р. від об'єднаної західноєвропейської ескадри під керівництвом адмірала Хуана Австрійського дещо остудило гарячі турецькі голови. Згідно турецького уставу «Канун-наме», основу морських сил османської імперії складали різні вітрильно-гребні судна: фрегати, бригантини, галіоти, галери, галеаси, бастарди, а також трьохщоголові вітрильники галеони (каравели), озброєні 24 гарматами, які могли взяти на борт десант до 300 чоловік. Галеони будувалися на верфях Алжиру і Тунісу, але за свідомством префекта Кафи домініканського абата Емідіо Дортеллі д'Асколі їх будували також у гирлі річки Південний Буг, в районі сучасного українського міста Миколаїв. Найбільш розповсюдженим типом кораблів османського флоту, його «робочим коником» була галера («катергон» або «каторга»). Галера мала 50 м в довжину, 6 м – завширшки і 2 м осадки, мала три вітрила, ходила на 25 парах весел з 50 прикованими на ланцюгах гребцями-невільниками (життя рабів на галерах було настільки важке, що саме слово «каторга» стало загальноживаним для позначення важкої невільної праці або покарання). Артилерійське озброєння галери складало чотири гармати, що стріляли 15-ти кілограмовими ядрами. Галера могла нести на собі 100-140 солдатів десанту.

Морські сили турок були розділені на три флоти: алжирський, єгипетський та чорноморський. Керуючий флотом імперії, адмірал (капудан-паша), зі своїм штабом знаходився на острові Родос в Егейському морі, його заступник знаходився у Стамбулі при дворі султана. Командири кораблів мали чин капітана. До керування кораблем були причетні також штурман, помічник штурмана (який був одночасно і керівником над матросами), два наглядача над рабами-гребцями і два весельних майстра. Всі турецькі бойові кораблі тричі на рік проходили поточний ремонт у морських арсеналах, де їм ладнали рангоут, смолили і конопатили. Такі арсенали на Чорному морі були у Варні, Кафі (Феодосія), Балаклаві, Хаджибеї (Одеса) та інших портах. Як ми бачимо, турецький флот був могутнім, його чисельні кораблі мали високі морехідні якості, високу живучість, найновіше і потужне артилерійське озброєння і досконалу систему забезпечення. І от з цим воєнно-морським монстром належало зустрітися запорозьким чайкам!

Але Самійла ця турецька міць не налякала. Він вирішив атакувати турків не тільки у Дніпровському лимані, але на всьому чорноморському узбережжі, і навіть напасти на османську столицю – Константинополь (Стамбул). Треба сказати, що Стародавня Русь стала відома світу саме після морського походу князів Аскольда і Діра на Константинополь у 860 р., і з тих пір русичі не раз з'являлися під стінами «столиці світу». Останній морський похід Русі на Царград відбувся у 1043 р. І ось, через 500 років, нащадки княжих дружинників знову націпились на Царград. Чайки за зовнішнім виглядом дуже нагадували кораблі русичів. Їхній кіль робився з липової або вербової колоди, а з боків обшивався дошками. Довжина судна сягала 18 м, ширина – 3,6 м, висота бортів – 1,6 м. Чайка мала зазвичай 10-15 пар весел. Примітно, що на чайках встановлювалось два рулі – спереду і позаду, і для того що змінити курс на протилежний достатньо було почати гребти в іншому напрямку. Була на судні і розсувна щогла з вітрилами, але її використовували тільки під час попутного вітру. Озброєні чайки були дрібнокаліберними гарматами (фальконетами), на поворотній основі, а до бортів, для додаткової стійкості і підвищення плавучості, кріпилися снопи із сухого очерету.

До морського походу запорозці готувалися ґрунтовно. До нього набирали, як правило, козаків, які вже брали участь в подібних рейдах. А капітан чайки, поміж іншим, повинен був вміти використовувати морську астролібію або квадрант. Дозволялася наявність 2-3 недосвідчених козаків в якості джур (юнг) на одній чайці (при загальній кількості екіпажу 40-60 чоловік), не більше. Козаки запасалися порохом, брали 5-6 стрільб (рушниць) на чоловіка, запасне вітрило, воду і харчі (солонина, в'ялена і сушена риба, сухарі). Примітно, що іноді навіть ікони покровителів козаків – Покрова Богоматері і святого Миколая – які вони брали у похід, писались олійною фарбою на сушеній камбалі! У найбільш далеких походах козаки використовували «кобицю» – плитку з кримського черепашнику, у якій розводили вогонь для підігріву їжі. Дисципліна під час походу була найсуворішою, за пияцтво просто викидали за борт. Гребли практично без зупинки, у декілька змін – так що під час попутного вітру могли дійти до гирла Дніпра до берегів Малої Азії за 2-3 доби.

У свій перший морський похід Самійло Кішка вирушив у 1567 р., з того часу турки втратили спокій і сон. Кішка нападав на турецькі порти Гезлев (Евпаторія), Акерман (Белгород – Дністровський), Кілію та Очаків. Однак у 1573 р. вдача відвернулася від Самійла: під час одного з морських походів на турок він потрапив у полон і 25 років провів, прикованим до галерного весла. Як йому вдалося вижити – залишається тільки гадати. Можливо саме тоді йому і дали прізвисько – Кішка, адже у кішки, за повір'ям, дев'ять життів [10]. Від «каторги» Самійло

звільнився лише у 1599 р., коли очолив бунт каторжників, які захопили корабель і повернулися на батьківщину. У відомій козацькій думі розповідається, що козакам допоміг Лях Бутурляк, бувший переяславський сотник, який перейшов до турків на службу наглядачем-ключником, але потім покався.

Самійло знову став вільним, повернувся на Січ, і навіть знову був обраний гетьманом. В цьому статусі він провів ще декілька походів на турок і навіть встиг закласти у Києві церкву Миколи Доброго (яка існує і зараз). Також Самійло добився у польського короля Сигизмунда III визнання законних прав козаків. У 1602 р., під час польсько-шведської війни, він очолив козацький загін, який воював у Ливонії. Семидесятидвохлітній гетьман особисто водив козаків в атаку. За одною з версій, під час одного з боїв, під містом Фелліном, Самійло загинув від шведської кулі. Козаки привезли тіло гетьмана на батьківщину, до міста Канева, та поховали його там. Але морські походи на турок і після смерті Самійла Кішки не припинялися. Козацьким чайкам ще не раз доводилося турбувати зухвалих османів...

В історії України відомо багато гетьманів. Дехто з них пішли дуже швидко, не залишивши нічого після свого правління. Інші – навпаки, намагалися внести посильний вклад у розвиток своєї землі. Про них до цих пір пам'ятають, пишуть, сперечаються, розкривають досі невідомі факти з їх біографії. Серед них і кошовий отаман Запорозької Січі Петро Конашевич-Сагайдачний – видатний полководець, державний діяч, дипломат, захисник православ'я [11].

Петро Кононович Конашевич-Сагайдачний народився у 1570-х роках в селі Кульчиці на Львівщині, у родині православного шляхтича, що мала свій герб (рис. 7). Вчився в Острозькій школі на Волині разом з Мелетієм Смотрицьким, автором знаменитої «Граматики». Вивчав курс «семи вільних наук» Ренесанса – граматика, риторика, діалектика, арифметика, геометрія, музики і астрономії. У цій школі формувався його прогресивний, гуманістичний світогляд.

У кінці XVI – початок XVII ст. Сагайдачний відправився на Запорозьку Січ. Брав участь у Молдавській і Ливонській компаніях 1600-1603 рр. Козаки вибрали його обозним, доручивши завідувати всією артилерією. А вже у період 1605-1610 рр. Сагайдачний стає на чолі Січі кошовим отаманом. З інших джерел відомо, що у 1606 р., не питаючи поляків, козаки вибрали його, і він «об'явив себе гетьманом обох сторін Дніпра і всього Війська Запорозького». На Січі прозвали його «сагайдаком», що у перекладі означає «гірський козел». Прізвисько це з часом стало другим прізвищем отамана. Вже з перших походів він проявив себе хоробрим та вмілим воїном. Показав талант воєнного лідера, виборов авторитет серед запорожців.

Під його керівництвом козаки виступили у похід на володіння Османської імперії та її вассала Кримського ханства. У 1606 р. Були захоплені фортеця Варна та 10 турецьких галер з продовольством та товарами. А у 1607 р. загони гетьмана заволоділи двома містами – Перекопом та Очаковом – та спалили їх. У 1608-1609 роках на 16 човнах-чайках, зайшли в гирло Дунаю, атакували Кілію, Белгород та Ізмаїл. Особливо лицарська звитяга козацтва проявилась після взяття в 1614 р. турецької фортеці Синоп, а потім і Кафи – величезного ринку невільників в Криму. При цьому вони розбили військо у 14 тис мусульман, потопили багато турецьких галер. І звільнили з полону тисячі українських бранців. Після 1616 р. козаки безроздільно панували на Чорному морі і фактично контролювали всю навігацію між Босфором і Лиманом.

Гетьман Сагайдачний у той час реформував Січ, що призвело до підвищення дисципліни і боєздатності війська. «Партизанські загони» він переформував у регулярне військо. Утихомирив надмірну вольницю, встановив сувору дисципліну, заборонив пити горілку під час походів. За пияцтво нерідко карав на смерть. У той же час він усвідомлював необхідність боротьби і проти Речі Посполитої, але діяв обережно, дипломатично. У 1617-1618 рр. поміч козаків терміново знадобилася Польщі для участі у поході на Московію. Передбачалося реалізувати те, що не вдалося у смутний час, – посадити на московський престол королевича Владислава. Поляки створили козаке військо, зібравши у ньому реєстрових (тих, хто отримував платню) і нереєстрових козаків для походу на Москву. Польський уряд пообіцяв збільшити реєстр, але цей договір залишився тільки на папері. Петро Сагайдачний висунув свої умови для участі козаків в

Рис. 7. Гетьман України Петро Конашевич-Сагайдачний (1582-1622) та його герб [12].

поході: розширення козацької території, зняття заборони на православне вірування в Україні, збільшення чисельності війська, визнання автономії Війська запорозького. Король і сейм частково погодились з цими умовами. Впродовж всього 1618 р. козаки приймали участь у польсько-російській війні. 20-тисячне військо було розділене на шість полків, кожен з яких мав по 17 гармат. Впродовж кількох тижнів козаки захопили Путивль, Рильськ, Курськ, Ливни, Єлець. Але Сагайдачний був перш за все політиком. Він використав московський похід, як демонстрацію сили козацтва, успішно лавірував між Османською імперією, Московським царством і Річчю Посполитою.

1 жовтня Москву атакували з двох боків. До цього часу було вже захоплено 20 російських міст. Поляки разом козаками розбили ополчення князів Пожарського і Волконського, місто взяли в осаду. У цей час польська шляхта відмовилась від продовження війни. Гетьману Сагайдачному це було зручно. Адже надмірне посилення одного з трьох противників-союзників (Польщі, Московії, Османської імперії) було зовсім не вигідно козакам. Були і більш «земні» причини: для довгої облоги добре укріпленої Москви потрібні були величезні фінансові ресурси, яких не мали ні Польща, ні козаки. У грудні 1618 р. було підписано Деулінське перемир'я на 14,5 років. Московія втратила Смоленськ, Чернігів, Рославль і Новгород-Сіверський, Почеп і Стародуб. Загалом 29 міст, що перейшли до Речі Посполитої. Владислав VI Ваза зберіг право формально називатися російським царем.

В жовтні 1620 р. турки нанесли Польщі нищівний удар під Цецорою. Скориставшись цим складним моментом, на військовій раді у Варшаві Сагайдачний домігся згоди на свої вимоги: скасування посади старшого над козаками від польського уряду, визнання влади обраного на козацькій раді гетьмана над всією «Малою Руссю», скасування постанов сейма стосовно обмеження вольностей і прав козацтва, надання населенню Малої Русі (тобто України), свободи віросповідання. Православне духовенство більше не повинно було терпіти гоніння з боку Речі Посполитої. Це був значний успіх, оскільки фактично признавалася автономна козацька республіка на чолі з гетьманом.

У вересні 1612 р. відбулася Хотинська битва. Об'єднаними силами польських і козацьких військ у кількості приблизно 800 тис чоловік протистояли 162 тис турків. Ворожа армія понесла великі втрати. Під Хотином Сагайдачний продемонстрував бездоганне вміння керувати піхотою і кавалерією. Хотинський мир, підписаний турками і поляками, був на користь й Україні. А от для гетьмана ця битва стала останньою. Від чисельних ран, отриманих на полі битви, Сагайдачний помер у Києві у квітні 1622 р. і був похований на Подолі, у Братському монастирі. Яка ж справжня роль гетьмана в історії України? Одні вчені відзначають, що він був вправним дипломатом і вміло відокремлював «діло козацьке» від «діла протонародного», інші ж називають його «організатором українського козацтва».

Гетьман опікувався розвитком національної української церкви, освіти і культури. Так, він з усім Військом Запорозьким увійшов до складу Київського православного братства на Подолі, взявши його під свою опіку. Сагайдачний прагнув відновити значення Києва, як православного і культурного центру України. Він підтримував діяльність лаврського митрополита Єлисея Плетенецького, гуртків вчених, друкарів, письменників при Києво-Печерській лаврі. У 1620 р. домігся того, що єрусалимський патріарх Феофан висвятив у єпископи кількох українських священників і повністю відновив Київську православну митрополію.

При Сагайдачному боротьба козацтва зі шляхтою носила особливий характер. Метою було не очищення України від іноплеменного дворянства, а заміщення його своїм привілейованим класом. В результаті козаки стали рухомою суспільною силою, а українська шляхта, полонізована і окатоличена, втратила свій авторитет і статус «захисниці православ'я». Київ же повернув собі значення християнського та культурного центру України, славу справжнього спадкоємця давньоруської столиці князівських часів.

Військові хитрощі запорозьких козаків наводили на ворогів жах. У XVII ст. лихі нальоти запорозьких козаків неодноразово турбували турецькі порти та укріплення. Славнозвісні козацькі набіги мали за мету отримання воєнної здобичі, та частіше це були шляхетні визволення тисяч невільників з рабських ринків. Часом у похід вирушали десятки, а інколи і тисячі запорожців. Але щоб здобути перемогу в зіткненні з сильнішим і численнішим ворогом, вони мусили вдаватися до численних вивертів і військових хитрощів. «Якщо хтось інший замислюватиме щось проти турків або вирушить на війну з ними, то в обох таборах принаймні спатимуть спокійно, як раніше. Але коли на турків нападуть запорозькі козаки, турки одразу прокинуться і забудуть про свої плани, – ці слова приписують турецькому султану Мураду III. Правителі Османської імперії завжди передбачали включення до угоди з Польщею статті надзвичайної важливості про заборону козакам плавати Дніпром та Понтом Євксинським. Бо знали, що цей противник здатний серйозно попусувати нерви потужній державі та її могутній армії [13].

Навколо дніпровських порогів, нижче за місце впадання в Дніпро річки Чортотлик існувала величезна кількість невеликих острівців. Деякі з них височили над поверхнею. Інші були вкрито

водою та очеретами. Та так, що не можна було розрізнити протоки між ними. Ці острівці і служили козакам притулком. Вони називали їх «військовою скарбницею» та ховали на них здобуток, отриманий під час чорноморських походів. Підступи до цих місць були надто важкі і небезпечні, і турецькі галери тут гинули під час переслідування козаків. Острівці також були місцем збору козаків перед походами. Тільки-но вони збиралися й вибирали отамана, який поведе їх у похід, негайно розпочиналося будівництво кораблів. Це були знамениті козацькі «чайки» – близько 18 м завдовжки та близько 3,6 м завширшки. Вони по суті, були звичайними човнами, виготовленими з тополі чи верби. Обшивка з легких дошок поєднувалася між собою дерев'яними цвяхами. По обидва боки корабель обв'язували очеретами, щоб підвищити стійкість і захистити його від хвиль. Звичайна «чайка» мала 10, 12 чи 15 пар весел. Їхня швидкість помітно перевищувала швидкість важких турецьких галер. Їжа козаків під час походу складалася із сухарів, які вони тримали у діжках. Також була діжка кулешу (юшка з крупи і солонини) і барило з галушками, які їли разом з кулешем. Під час походів козаки не брали із собою ані горілки, ані інших міцних напоїв. На кожен корабель вантажили приблизно по 50-60 осіб із п'ятьма чи шістьма фальконетами (легкими гарматами). Кожен козак також був озброєний двома аркебузами та мав достатню кількість пороху. Отаман вивішував на щоглі прапор, щоб відрізнити свій корабель від інших. Кораблі пливли так щільно один до одного, що їхні весла часом стикалися.

Турки мали потужні дніпровські укріплення. Наприклад, місто-фортецю Киз-Кермен (сучасний Берислав) і Таванський перевіз, що були розташовані на острові Тавань. На іншому березі річки знаходилася фортеця Іслам-Кермен (сучасна Каховка), звідки через Дніпро було натягнуто залізні ланцюги до Киз-Кермену і острову Тавань. Це робилося, щоб не дати ворогові вийти з Дніпра вночі. Такий самий ланцюг було натягнуто через річку Кінську до кордону Криму. У центрі цих річок були незачеплені певні місця для проходу, на які, у свою чергу, було спрямовано гармати згаданих фортець. Той, хто наважився б пройти, зустрів би вогонь усієї артилерії.

Проте запорозькі козаки проходили там, вдаючись до військових хитрощів. Перш ніж підійти до міст, вони рубали велике дерево, залишаючи на ньому всі гілки, і штовхали його по річці вночі. Наблизившись до укріплень, вони заходили в річку Космач, що текла поблизу Киз-Кермену з боку Очакова, а дерево пускали плисти на ланцюги. Щойно дерево торкалося ланцюгів, турки вмить піднімали тривогу і починали стріляти з гармат. Відразу після залпу, але перш ніж турки встигали знову зарядити гармати, козаки вміло проскакували небезпечне місце. І хоча турки намагалися обстрілювати їх із рушниць, зупинити набіг вони вже не могли. Поява козаків, зазвичай, наводила на всіх жах. Жах цей швидко поширювався до самого Стамбула. Звідти розсилали листи на береги Анатолії, Румелії та Болгарії, щоби кожен мешканець був обачний. Але ці попередження приходили, певна річ, пізніше за козаків, які виявляли неймовірну спритність. Вони наловчилися так майстерно розраховувати час, що через 40 годин після виходу з Дніпровського лиману були вже в Анатолії. Там козаки брали цілі міста, як наприклад, під час морського набігу на Синоп 1614 р. Іноді вони мали сміливість підійти практично під стіни Стамбула і захоплювати полонених на очах у всього міста.

Перевага козаків була в тому, що вони добре бачили турецькі кораблі вдалині, але їх самих турки не могли виявити. Адже «чайки» піднімалися над водою на висоту менше за метр. До речі, поодинокі галери теж ставали жертвами козацьких набігів. Запорожці наближались до них на дистанцію близько п'яти кілометрів, а потім починали швидко гребти. Після потужного ривка вони оточували супротивника, який ледве встигав розвернутися. Будучи атакованим з усіх боків безліччю човнів, турецький корабель не міг захищатися. Козаки захоплювали його, забирали гармати, усе цінне та взагалі все, що можна було зняти, а саму галеру пускали на дно. Нерідко козаки приходили до турецьких земель й іншими шляхами – наприклад, між Очаковом та Кінбурном, використовуючи сприятливий вітер. Іноді поділялися на дві ватаги, одна з яких рухалася водою, а друга – сушею. Згодом вони зустрічалися, щоб разом чинити напад.

Траплялося й так, що хитрощі козаків часто повторювалися, і вже не вводили турків в оману. Ті, своєю чергою, теж працювали на випередження. Багатьох козаків захоплювали в полон, і довгі роки вони жили в неволі, як гетьман Самійло Кішка, іноді стаючи веслярами на таких самих галерах, які звали брати на абордаж. Виявивши недоліки своїх застарілих маневрів, запорожці вигадували нові способи наступу. Пересуваючись мілководдям на легких човнах або рухаючись сушею, козаки часто притоплювали свої великі судна в тих місцях, де їх потім можна було підняти із дна. За допомогою механізмів, які привозили із собою, вони піднімали кораблі на поверхню, а потім успішно здійснювали свої наміри. Турки намагалися всіма наявними засобами завдати ударів у відповідь, але виходило це нечасто. Запорожці завдяки своїм численним плаванням Чорним морем так добре його знали, що вночі відчували себе на ньому впевненіше, ніж турки серед білого дня.

Багато хто справедливо вважав, що турки не мали небезпечніших ворогів на своїй землі, ніж запорожці. А Польща і Московія використовували Січ як міцну і непереборну перешкоду від нападу турків і татар. Найбільше докучала туркам козацька манера повільно, поступово їх

послаблювати своїми несподіваними наскоками. Втім, козаки стали грозою Османській імперії не лише завдяки своїм швидким набігам, а й через успіхи в облогах міст. Вони багато разів змушували турків ганебно бігти, залишаючи фортеці та форти. Можна припустити, що якби Польща, а потім і Московія, дозволили козакам у повній мірі користуватися їхніми привілеями, то ці дві держави завжди мали б надійний захист від турків. Але нескінченні взаємні підозри та розбрати зіпсували все.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Після закінчення російсько-турецької війни 1774 р., яку Російській імперії допомогли виграти ті самі козаки, Катерина II видала указ від 1775 р. «Про знищення Запорозької Січі і про зарахування цієї до Новоросійської губернії», необачно зажадавши припинення існування Війська Запорозького. А у серпні того самого року Катерина II проголосила в маніфесті: «Січ Запорозьку знищено цілком та назавжди. І навіть саму назву «запорозькі козаки» ніколи не варто вживати у майбутньому». А 1800 р. її син, імператор Павло I спеціальним указом заборонив будувати церкви з грушовидними банями. На цьому закінчилась славетна історія українського козацького бароко у сакральній архітектурі України. Але історія розсуджує по-своєму – українське (козацьке, мазепинське) бароко нині викликає все більшу цікавість та визнання не тільки у знавців архітектури, але й у туристів – українських та іноземних. Тому і Києво-Поділ, як «заповідник» українських церков у цьому стилі, має стати обов'язковим складником туристичних маршрутів та екскурсій у Києві, що є особливо актуальним в сучасних умовах повномасштабного російського вторгнення в Україну.

Конфлікт інтересів: відсутній будь-який конфлікт інтересів.

Література:

1. Будівлі Києво-Подолу. К.: КП «Центр публічної комунікації та інформації», 2020. 15 с.
2. Волинський В. Захисник православ'я. Загадки історії. 2016. №24. С.8-9.
3. Гирич І.Б. Київ: люди і будинки. Вид. 2-ге. К.: Либідь, 2018. 432 с.
4. Петро Сагайдачний // <https://uk.wikipedia.org/>
5. Подволоцький А. Дев'ять життів Кішки. Загадки історії. 2019. №32. С.14-15.
6. Поділ – Нижнє місто – пішохідна екскурсія Києвом // <https://tourbaza.com/>
7. Путівник по культурній спадщині Києва // <http://kyiv-heritage-guide.com/>
8. Самійло Кішка // <https://tetiy.at.ua/>
9. Самійло Кішка // <https://uk.wikipedia.org/>
10. Собор Різдва Богородиці (Козелець) // <https://uk.wikipedia.org/wiki>
11. Туризм – Офіційний сайт Подільської районної адміністрації // <https://podil.kyivcity.gov.ua/> .
12. Українська церковна архітектура // <https://parafia.org.ua/>
13. Шепель О. Хижи чайки. *Загадки історії*. 2023. №1. С.16-17.

References:

1. Buildings of Kyiv`s Podil. K.: KP «Center for Public Communication and Information», 2020. 15 p.
2. Volynskyi V. Defender of Orthodoxy // Riddles of History. 2016. No. 24. P.8-9.
3. Hyrych I.B. Kyiv: people and houses. Ed. 2. K.: Lybid, 2018. 432 p.
4. Petro Sahaidachnyi // <https://uk.wikipedia.org/>
5. Podvolotskyi A. Nine Lives of Kishka // Riddles of History. 2019. No. 32. P.14-15.
6. Podil – Lower city – walking tour of Kyiv // <https://tourbaza.com/>
7. Guide to cultural heritage of Kyiv // <http://kyiv-heritage-guide.com/>
8. Samiylo Kishka // <https://uk.wikipedia.org/>
9. Samiylo Kishka // <https://tetiy.at.ua/>
10. Cathedral of the Nativity of the Virgin (Kozelets) // <https://uk.wikipedia.org/wiki>
11. Tourism – Official website of the Podil District Administration // <https://podil.kyivcity.gov.ua/>.
12. Ukrainian church architecture // <https://parafia.org.ua/>
13. Shepel O. Predatory «chaika`s» // Riddles of history. 2023. No. 1. P.16-17.